

letoma 1966 in 1970 potekala izkopavanja, ki še niso v celoti objavljena. Analizirani pa so bili že trije novčni zakladi, eden iz obdobja cesarja Proba (B. Overbeck, 2009) in dva iz časa prve tetrarhije (P. Kos, 1988). V novi knjigi Petra Kosa so objavljeni vsi preostali novci – 1936 primerkov, ki obsegajo posamične najdbe in manjšo zakladno najdbo s konca 4. stoletja. Iz 3. stoletja je 38 % novcev in iz 4. stoletja 57 %.

Kos je izhajal iz ugotovitve, da posamezne najdbe novcev, kljub vsem razlikam med najdišči, ponujajo vpogled v preskrbo z denarjem in v novčni obtok na določenem območju. S kritično primerjalno analizo je mogoče zaznati odmike od standardnega obtoka, ki so lahko posledica posebnih političnih ali gospodarskih razmer.

V uvodnem poglavju je na kratko orisal različne metode analiziranja novčnih najdb, s katerimi je mogoče primerjati najdišča. Za diagrame, s katerimi je najlažje predstaviti novčni obtok, je mogoče upoštevati delež novcev v določenem obdobju kovanja oziroma število novcev na posamezno leto oziroma delež novcev v obdobju kovanja z upoštevanjem njegove dolžine. Kos je v nadaljnji analizi največkrat uporabil diagrame s procentualnimi deleži po obdobjih kovanja, s katerimi je lahko dobro primerjal najdišča in ki so se pokazali občutljivi za morebitne razlike. Kot korekturo je upošteval tudi čas trajanja posameznega obdobja kovanja. Obdobja kovanja je razdelil še bolj podrobno, kar mu je omogočilo boljše datiranje in natančnejše primerjave.

Novčne najdbe je analiziral v treh nivojih, najprej v okviru arheoloških izkopanin Vemanije, nato se je poglobil v raziskavo novčnega obtoka druge polovice 3. in 4. stoletja v Reciji in na koncu v novčni obtok na širšem prostoru med Panonijo in Germanijo. Primerjave in zaključke je dokumentiral s številnimi tabelami in diagrami, ki upoštevajo števila novcev in njihove deleže, obdobja kovanja, cesarje, v imenu katerih je bilo kovano, in kovnice. Primerjal je različna najdišča v Reciji ter bližnja najdišča v Germaniji Superior, Noriku, Panoniji in Italiji.

V Vemaniji se je novčni obtok začel v obdobju skupne vlade Valerijana in Galijena. Druga gradbena faza, gradnja vojaških barak, je datirana z novci po obdobju 267–272, čemur sta kmalu sledila požar in obnova še pred sredino osemdesetih let 3. stoletja. Z novci je po letu 388 datirana tudi šesta gradbena faza. Novčni obtok je trajal do prve polovice 5. stoletja.

Z raziskavo novcev 3. stoletja je Kos dobil zanesljivo sliko novčnega obtoka v Reciji. Ugotovil je, da v 3. stoletju ni bilo nobene prekinitve v dotoku in da novčne najdbe ne odražajo opustošenja Recije v letih 259–260.

Naselbine druge polovice 3. stoletja v Reciji je po novčnih najdbah razdelil v štiri skupine. Prva vključuje civilne naselbine, ki so obstajale že v prvi polovici 3. stoletja. Zanje je značilno veliko novcev iz časa 260–268, sledi upad v obdobju 268–270 ter ponoven prirast v času 270–275. S to skupino je primerjal nekatera mesta v Panoniji in Italiji (*Poetovio*, *Sopianae*, *Castra*). Druga in tretja skupina zajemata naselbine z enakomerno rastjo do obdobja 270–275, sledi upad, ki je v tretji skupini močnejši kot v drugi. Vemanija sodi v drugo skupino. V četrti skupini so naselbine, ki odstopajo po času najmočnejšega obtoka (v letih 268–270 oziroma šele v 276–282). Povečanje števila novcev v prvi polovici sedemdesetih let 3. stoletja je Kos

povezal z vojaško prisotnostjo in povečano gradbeno dejavnostjo v naselbinah.

Primerjava zakladnih najdb na širšem prostoru je Kosu omogočila bolj natančno datiranje. Razlikuje tri skupine zakladnih najdb: prvo s končnimi datumi med 270 in 276, drugo, ki se zaključijo z novci 276–282, in tretjo, ki sega na konec 3. stoletja. Struktura zakladnih najdb kaže na redno oskrbo z novci iz istega vira. Ni horizonta zakladnih najdb, ki bi ga lahko povezali z opustošenjem Recije v letih 259–260.

Analiza novcev 4. stoletja kaže v Reciji oskrbo z novci iz Italije. Samo v času prve tetrarhije na Vemaniji prevladujejo novci iz Kartagine, kar Kos povezuje s premikom vojaških enot iz Afrike v Recijo. Ta pojav se kaže tudi v že prej objavljenih zakladnih najdbah I in II iz Vemanije.

V zadnjem poglavju se Peter Kos dotika vprašanja konca novčnega obtoka v prvi polovici 5. stoletja. S širokimi primerjavami je ugotovil, da so bili v Reciji novci, kovani med letoma 388 in 403, v obtoku še do sredine 5. stoletja in so imeli pomembno vlogo v vsakdanjem življenju. Delež novcev iz plemenitih kovin je bil v prvi polovici 5. stoletja malenkosten in ni imel pomena v vsakdanjem novčnem obtoku.

Jana HORVAT

Patrizia De Bernardo Stempel, Manfred Hainzmann:

Fontes epigraphici religionum Celticarum antiquarum I. Provincia Noricum. 1. *Die Gottheiten in ihrer sprachlichen und kultischen Erscheinungsformen*. 2. *Die epigraphischen Testimonien*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 89. Wien. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2020, zv. 1 in 2. ISBN13: 978-3-7001-8065-4. 1041 str., številne tabele, fotografije in druge ilustracije.

Obe knjigi projekta F.E.R.C.A.N. (*Fontes epigraphici religionum Celticarum antiquarum* [Epigrafski viri za starokeltske religije]) sta impozantno delo in prva publikacija tega projekta v dveh delih na več kot tisoč straneh, ki obravnavata gradivo iz province Norik. Manfred Hainzmann je idejni avtor in začetnik projekta, v okviru katerega je bilo v minulih dvajsetih letih organiziranih štirinajst mednarodnih kolokvijev. Udeleževali so se jih raziskovalci antičnih religij predvsem iz držav, v katerih so v antiki vsaj v nekaterih regijah živeli Kelti, pa tudi raziskovalci od drugod, ki so se ukvarjali oz. se še vedno ukvarjajo s problematiko keltskih kultov. Gre za izredno zanimiv in širokopotezno zastavljen projekt, ki je pomemben za vsakogar, ki ga zanimajo antične religije, posebej še svet keltskih božanstev. Raziskovanje verovanj antičnih Keltoev je povezano z različnimi problemi, ne nazadnje je pogosto težko opredeliti, kaj je dejansko "keltsko", problem pa so tudi vplivi prazgodovinskih kultov v času pred prihodom Keltoev, ki so zaradi pomanjkljivih virov pogosto slabo poznani. Vir za preučevanje keltskih bogov je predvsem epigrafsko gradivo, veliko keltskih božanstev je znanih iz rimskih napisov, tako v kamen vrezanih posvetil božanstvom kot iz napisov na predmetih vsakdanje rabe iz različnih materialov.

Prvi kolokvij v okviru projekta F.E.R.C.A.N. je bil na Dunaju; akti niso bili objavljeni, ker je šlo v veliki meri za

posvet. Sledili so kolokviji v Španiji (dvakrat), nekajkrat v Nemčiji (v Osnabrücku, Trieru in Berlinu), v Coimabri na Portugalskem, v Gargnanu, predzadnji, katerega akti so izšli najkasneje (2017), pa je bil na Valižanskem v Angliji, v Aberystwythu; obravnaval je keltske religije v rimski dobi in razlike v kultih glede na lokalna in globalna okolja.

Fontes epigraphici province Norik nista knjigi, ki bi bili namenjeni branju od prve do zadnje strani, temveč – kot večina korpusov – preverjanju najrazličnejših podatkov, kar zelo pregledno omogoča razvejeno kazalo. Tovrstno kazalo je nedvomno ena od prednosti enostavnejše uporabe te publikacije. Po predgovoru in uvodu sledi seznam kratic, posebnih znakov in uporabljene literature, kar obsega 70 strani. Razmeroma velika raba najrazličnejših kratic, ki so sicer razložene na začetku 1. knjige, nekoliko otežuje razumevanje podrobnosti v komentarjih.

Prva knjiga je razdeljena na tri obsežne dele, zaključuje jo dodatek s seznamom različnih oblik posvetil in imen božanstev. Prvi del, ki je posvečen jezikovni analizi imen božanstev, je napisala Patrizia De Bernardo Stempel; v njem je obravnavala tudi imena posvetiteljev in drugih v napisih omenjenih oseb. Drugi del sta napisala oba avtorja: posvečen je v Noriku odkritim božanstvom, ki sta jih v 54 razdelkih obravnavala po abecednem redu. Nekateri razdelki so razdeljeni še na manjše enote, kot npr. razdelek o Jupitru, katerega kult sta ovrednotila v šestih podrazdelkih: Jupiter kot največje in najboljše božanstvo (*Iuppiter optimus maximus*), Jupiter, ki ohranja (*conservator*, *arubianus*), ki je čaščen na vrhovih (*culminalis*), ki odvrta zlo (*depulsor*), najvišji (*uxellimos*) in Jupiter, prebivalec najvišje ležečih logov (*uxlemitanus*).

Tretji del prve knjige je posvečen ikonografiji keltskih božanstev v Noriku, napisal ga je Gerhard Bauchhenß. Sledi še krajši dodatek, ki vsebuje konkordanco posvetil in dve tabeli; na prvi je seznam posvetil božanstvom in posvetiteljev, na drugi pa seznam bogov, ki so v knjigi izčrpno komentirani. Bralec bo verjetno dobil najboljši vpogled v strukturo knjige, če si bližje ogledamo obravnavo enega od božanstev, z območja Celeje znanega Savusa, ki ga avtorja obravnavata v razdelku 2.41 pod naslovom "Savus Augustus". Po karti, ki je na samem začetku in kaže razprostranjenost čaščenja boga (Podkraj in Radeče), sledi komentar v obliki sheme, ki je enaka za vsa božanstva in ima 22 razdelkov. Razdelki so opremljeni z navedbami, tudi v primeru, ko komentar ni možen: če je etimologija imena npr. neznana, je to izrecno navedeno. Prvi razdelek vsebuje ime boga, zadnji bibliografske navedbe. Drugi razdelki obravnavajo natančno obliko imena boga, ki se pojavlja v posvetilih, spol, jezikovne posebnosti, etimologijo imena in druge značilnosti. V primeru Savusa je pomemben podatek, da je ime izvedeno iz imena reke, da etimologija imena prav zato ni relevantna, zanimiva pa je seveda etimologija imena reke (morda je bilo izpeljano iz glagola "zavijati, vijugati").

V razdelku "Sprememba spola" je opozorjeno, da v 10. italjski regiji obstaja sorodno božanstvo ženskega spola, Saverkna (*Saverčna*). V tabeli 1, ki sledi komentarju, so navedene vse oblike posvetil, gre za pet različic, od katerih se tri le minimalno razlikujejo. V zadnjem razdelku tabele je navedena datacija. V primeru boga Savusa ni posebej relevantna, ker navaja dolg časovni razpon med 1. in 3. stoletjem. Sledi tabela 2, v kateri so navedena

imena posvetiteljev in njihov družbeni položaj, v primeru Savusa gre za dedikante, ki so bili rimski državljani, razen enega, ki je bil suženj. V tabeli 3 so navedene slovnične posebnosti posvetil, v našem primeru gre zgolj za napačno obliko boginje, s katero je bil Savus v vseh petih primerih skupaj počaščen: Atsalutta namesto Adsalutta. V tabeli 4 je omenjeno, kaj točno so božanstvoma posvetili: v štirih primerih gre za kamnit oltar, v enem primeru za majhno bazo, na kateri je najverjetneje stal kipec. V tabeli 5 pa so navedeni bogovi, s katerimi je bil skupaj počaščen, v primeru Savusa torej Adsalutta. V podpoglavju, posvečenem Savusu, je kot zadnja tabela 6, v kateri so navedena vsa božanstva, katerih imena so bila izvedena bodisi iz imen mest oz. naselij in iz imen rek.

V drugi knjigi so predstavljeni epigrafski spomeniki, skoraj vsem, razen izgubljenim, je dodano dobro slikovno gradivo. Vsak napis je naveden z velikimi tiskanimi črkami po vrsticah, na desni strani pa isti napis z malimi tiskanimi črkami, tudi ta prepis po vrsticah. Sledi prevod posvetila, nato najboljša možna fotografija z navedbo, kje se hrani, če spomenik ni zgubljen, če pa več ne obstaja, je prepisu dodana objava v CIL (*Corpus inscriptionum Latinarum*). V petnajstih razdelkih sledi podroben opis spomenika, ki vključuje tudi komentar in bibliografijo.

Zbiranje gradiva so avtorjema olajšale elektronske epigrafske baze, ki so v prosti uporabi na medmrežju in so vsem, ki za svoje raziskave uporabljajo rimske napise, v neprecenljivo pomoč. To je predvsem najstarejša tovrstna baza, *Epigraphische Datenbank Heidelberg*, ki vsebuje pretežno napise iz zahodnega dela imperija. Zelo važna je epigrafska baza Claus-Slaby iz Frankfurta, v kateri je zbrano največje število napisov in ki jo stalno usklajujejo in odpravljajo pomanjkljivosti. Tako z vidika ikonografije kot epigrafike je pomembna *Ubi erat lupa* z Dunaja, ki se je že pred leti preselila na univerzo v Salzburgu in je znana predvsem po zelo kakovostnih fotografijah rimskih spomenikov z napisi in/ali z reliefi.

Obe knjigi sta neobhodni za vsakogar, ki se ukvarja z antično rimsko in predrimsko, posebej keltsko religijo, sta namreč prava zakladnica imen keltskih božanstev, ki v Noriku prevladujejo. Pomembni sta z najrazličnejših vidikov, tako s historičnega kot z jezikovnega, ne samo z vidika preučevanja antičnih kultov. Sta leksikonu podobno bazično referenčno delo, ki ne bi smelo manjkati v nobeni strokovni knjižnici s fondom, ki vsebuje dela s področja arheologije in antike v najširšem pomenu besede.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Egon Wamers (ur.): *Der Tassilo-Liutpirc-Kelch aus dem Stift Kremsmünster. Geschichte – Archäologie – Kunst*. Schriften des Archäologischen Museums Frankfurt am Main 32, Verlag Schnell & Steiner GmbH, Regensburg 2019. ISBN 978-3-7954-3187-7. 496 str., 381 barvnih slik, 90 črno-belih slik, 2 priloge.

Nedvomno najbolj promovirani izdelek evropskega zlatarstva v 8. stoletju je kelih bajuverskega kneza Tasila in njegove žene Liutperge, ki ga od časa Tasila hrani samostan v avstrijskem Kremsmünstru. Na kelihovih vzorcih temelji tipokronologija karolinškega okrasja in po svoji